

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

Adalék a Marcus Aurelius korabeli Pannonia társadalomtörténetéhez

(Szökés a provinciából a Barbaricumba)

Az 1955-ben orosz nyelven német rezümével megjelent dolgozatomban¹ egy — tudomásom szerint korábban másoktól a maga teljességében nem észlelt — tényállásból kiindulva arra a következtetésre jutottam, hogy Marcus Aurelius markomann—kvád—szarmata háborúinak az idején (168—180) a közép-dunai provinciákban, mindenekelőtt Pannoniában ezrével vagy éppen tízezzel lehettek olyanok, akik nemhogy a római uralom fennmaradását kívánták és elősegítették volna, inkább látványosan szemben állottak a császártól erélyesen védelmezett pax Romana társadalmi rendjével: végső eszközként a kvád—markomann Barbaricumba menekülést választották, csak hogy az imperium határain belül nekik osztályrészül jutó elviselhetetlennek érzett szociális helyzetből kiutat találjanak. Következtetésem megalapozottságát az Alföldi András utáni Pannonia-kutatás vezető szakértője, Mócsy András elfogadta,² s amennyire a szakirodalmat áttekinteni módomban állt,³ más sem utasította el.⁴ Jelen cikknek ezért nem további bizonyítékok feltá-

¹ K istorii obščestva Pannonii vo vremja carstvovanija Marka Avrelija. Beiträge zur pannonischen Sozialgeschichte zur Zeit Marc Aurels (Zusammenfassung): Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 3 (1955) 321—328 (a továbbiakban Szádeczky-Kardoss 1955).

² A. Mócsy, Pannonia: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa. Supplementband IX (Stuttgart 1962) 715; Mócsy A., Lakosság és társadalom. A társadalom rétegei: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerkesztette Mócsy A., Fitz J., Budapest 1990 (a továbbiakban: Mócsy—Fitz, Pannonia) 242, 365.

³ Marcus Aurelius és kora történetéről s ezen belül a markomann háborúk főleg pannoniai vonatkozású epizódjairól a szakirodalom számos művét idézi Szádeczky-Kardoss 1955 és újabban Fitz J., A markomann háborúk: Mócsy—Fitz, Pannonia 37—41 és főleg 293—295.

⁴ Dio Cassius híradásaiból már korábban az enyémhez hasonló következtetést vont le E. A. Thompson, Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain: Past and Present 1952/1953, 2. p. 25. Ő azonban odavetődleges megjegyzésében egyfelől nem minden általam felhasznált forrást értékesített, másfelől olyan Dio-passzusokra is hivatkozott, amelyek valószínűleg nem a provinciákból a barbárokhoz, hanem megfordítva a

rása vagy az enyémétől eltérő nézetekkel való polemizálás a célja. Pannoniai vonatkozása miatt Magyarország múltját érintő eszmefuttatásról lévén szó, indokoltnak látszik annak anyanyelvünkön való közlése is (különösen most, hogy az oroszul publikált írás az ifjabb hazai nemzedék többsége számára gyakorlatban alig olvashatóvá válik). Ez a körülmény adja egyik okát annak, hogy a témára visszatérek egy kötetben, amely egy Magyarország múltjának jobb megismerésében és megismertetésében annyi érdemet szerzett történésznek dedikált. A másik ok, hogy az 1954-ben megírt és 1955-ben megjelent dolgozat a tényeket túlságosan beburkolta az akkori idők divatos ideológiai köntösébe. Itt az idő, hogy ezt a burkot lehántva rövidebben, de a források vallomását élesebben kidomborítva mutassam be azt a szerény új felismerést, amivel a Marcus Aurelius korabeli Pannonia viszonyainak a rekonstruálásához talán hozzájárulnom sikerült.

Dio Cassius történeti műve⁵ LXXII. könyvének egy részletét, amelyet azonban a megkövesedett kiadói hagyomány a LXXI. könyv maradványaként szokott idézni (LXXI 11, 1—2 : vol. III p. 252, 9—11 et 253, 2—10 ed. Boissevain), a Bíborbanszületett Konstantin császár rendeletére készült egyik kivonatgyűjtemény⁶ (Excerpta de legationibus p. 431, 4—6 et 10—14 ed. C. de Boor) őrizte meg az utókor számára. A citált passzusban a következő olvasható: „Marcus Antoninus Pannoniában maradt, hogy a barbárok követségeit fogadva intézze ügyeiket. Ugyanis sokan jöttek ekkor hozzá egyesek szövetségre (fegyveres együttműködésre) vállalkozva ... mások pedig békét kérve, miként a kvádok, akik ezt meg is kapták azért, hogy a markomannok oldaláról leváljanak, és mert sok lovat meg tehenet adtak át; továbbá megígérték, hogy az összes szőkevényt és hadifoglyot kiadják, először mintegy tizenháromezer főt, később pedig a többieket is”.

barbároktól a rómaiakhoz átállókról szólnak (LXXI 11, 4 et 20, 1: vol. III p. 253, 17—21 et 275, 1—4 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 431, 21—24 et 434, 5—8 ed. C. de Boor); persze a második forráshely szövegkörnyezetében lacuna vagy corruptela állapítható meg, s így az interpretáció itt szükségképpen bizonytalan.

⁵ Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt. Edidit U. Ph. Boissevain. Vol. I—IV. Editio secunda lucis ope expressa. Berolini 1955. Vol. V (Index Graecitatis quem composuit W. Nawijn) Berolini 1969 (feljebb és a következőkben rövidítve: Boissevain). A szövegkiadás, amelynek jelzett újrányomását használtam, eredetileg az 1895—1931 években jelent meg.

⁶ Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Ediderunt U. Ph. Boissevain, C. de Boor, Th. Büttner-Wobst. Volumen I. Excerpta de legationibus. Edidit Carolus de Boor, Berolini 1903 (feljebb és a továbbiakban rövidítve: Excerpta de legationibus ed. C. de Boor). A kivonatgyűjteményről és annak szakirodalmáról lásd legutóbb A. Kazhdan, Excerpta: The Oxford Dictionary of Byzantium. A. P. Kazhdan editor in chief. A.—M. Talbot executive editor. New York—Oxford 1991, 767—768.

A fenti esemény datálásában (évének a megállapításában) nem jutott s a források hézagosságánál fogva nem is juthatott egzaktul bizonyítható eredményre a kutatás. Annyi állítható csak határozottan, hogy a szóban forgó békekötés a kvádokkal a markomann háború első (Avidius Cassius lázadásáig [175 tavaszáig] tartó) szakaszában történt. E hadjárat históriájának egyik legszakértőbb vizsgálója, Fitz J. 172 nyarára gondol.⁷

180. március 17-én Vindobonában (a mai Bécs földjén) az elhúzódó pestis áldozatául esett Marcus Aurelius.⁸ Fia és utódja, Commodus, aki 176 végén vagy inkább 177-ben társuralkodói rangot nyert és 178–180-ban a dunai fronton tartózkodott, a súlyosan megvert barbároknak szigorú békefeltételeket szabott, ha arra nem is vette a fáradságot, hogy elődje tervét⁹ valóra váltva a Közép–Duna bal oldalán Marcomanniát és Sarmatiát provinciákká szervezze. Dio Cassius LXXIII. könyvében (a hagyományos beosztás szerint a LXXII 2, 1–2 számozású részletben: vol. III p. 282, 14–283, 1 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 434, 19–24 ed. C. de Boor) egyebek mellett ezt írja erről: „A markomannok ... követeket küldöttek hozzá (Commodushoz) béke (kérese) céljából. Ő ugyan könnyen teljesen elbánhatott volna velük, de gyűlölte a (harctéri) fáradalmakat és a könny(ed)ebb városi életet kereste. Ezért kiegyezett velük azon egyéb feltételek kikötésével, amelyekben apja régebben megállapodott, s azzal, hogy a szökevényeket és a hadifoglyokat, akik utóbb kerültek hatalmukba, kiadják neki...”.

A Dio-passzus azt csak sejteti, hogy már Marcus Aurelius korábbi harcai idején jöttek szökevények a markomannokhoz is, miként a kvádokhoz. Azt viszont félreérthetetlen tényként közli forráshelyünk, hogy Commodus békediktátumakor voltak ilyen szökevények a szóban forgó germán népnél, akiket a megállapodás szerint a hadifogolyként elhurcolt provincialisokkal együtt adtak át a legyőzött barbárok a császárnak.

⁷ Fitz J., A markomann háborúk: Mócsy–Fitz, Pannonia 40, 295; a 295. oldalon a 85. jegyzetben minden bizonnyal elírás vagy sajtóhiba „LXX, 13, 1–4” helyett: „LXXI, 13, 1–4” (vol. III p. 258, 8–23 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 432, 11–26 ed. C. de Boor).

⁸ A halál helyét Sirmiumba tevő és okát másban (pl. mérgezésben) megjelölt híradások kevésbé megalapozottaknak látszanak.

⁹ Marcus Aurelius már a markomann háború első szakaszának a végén két területi egység provinciákként való bekebelezésére gondolt a *Historia Augusta* róla szóló életrajzának (*Vita Marci* 24, 5) híradása szerint: „Voluit Marcomanniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere” (*Scriptores Historiae Augustae*. Edidit Ernestus Hohl. Vol. I. Editio stereotypa editionis prioris [MCMXXVII] cum addendis ad Vol. I. et II., Lipsiae 1965, p. 69, 3–4).

Ezekről az eseményekről történetíróink igen jól tájékozott lehetett. Hiszen éppen 180 táján érkezett kisázsiai szülőföldjéről Rómába s ott Commodus uralma alatt (180—192) a senatus tagja lett.¹⁰ Ebben a rangban közvetlen és megbízható értesüléseket nyerhetett szemtanúktól és bennfentesektől¹¹ a birodalom közelmúltjának legdrámaibb eseményeiről, az évek hosszú során át tartó markomann—kvád—szarmata hadjáratokról. Utóbb pedig maga Pannonia Superior provincia császári helytartójaként működött, ami különösen emeli az e területen történekekről szóló híradásainak a hitelét. Érdemes idézni kormányzóskodásáról adott önvallomását (XLIX 36, 4): „Ezeket (a pannónok életkörülményeit) nem csak hallomásból és olvasmányokból ismerem, hanem tényszerű tapasztalatból, mint aki élükön állottam... a Felsőnek (Superiornak) nevezett Pannoniában is voltam (helytartóul) kirendelve, minnek folytán az ottaniak viszonyait megismertem s így ír(hat)om le”.

A római birodalmi igazgatás ranglétráját egészen a csúcsig, a kétszeri consul-ságig megjárta¹² parancsnok és államférfi minden bizonnyal szabatosan használja a császári diplomácia terminológiáját akkor is, ha anyanyelvén görögül ír. A kvádokhoz és markomannokhoz szökött birodalmi alattvalókat az *αὐτόμολος* szóval jelöli, ami elsősorban katonaszökevényre utaló kifejezés. Felmerül a kérdés, hogy az egyébként jól fegyelmezett principátus kori seregből miként kerülhetett sor ezreknek a dezertálására. A választ a *Historia Augusta* Marcus Aurelius-életrajzának a 21. caputjában (6—7 §) találhatjuk,¹³ ahol egyebek mellett az áll, hogy a lakosságot kegyetlenül irtó pestisjárvány következtében csak teljesen rendhagyó sorozással volt a katonaság létszáma szinten tartható: „Instante sane adhuc pestilentia ... servos ... ad militiam paravit ... armavit etiam gladiatores ... latrones etiam ...

¹⁰ Dio Cassius életrajzáról szinte mindent, amit tudunk, saját történeti művének önmagáról szóló odavetett megjegyzéseiből olvashatjuk ki. E megjegyzéseket világosan elrendezve egybegyűjtötte Boissevain Dio-kiadásának a IV. kötetében (*Index historicus* p. 130—131).

¹¹ Hogy értesüléseit elsősorban a birodalom szívében, Rómában szerezte a közelmúlttól és saját koráról, ezt mutatja annak az indoklása (LXXX 1, 2—2, 1: vol. III p. 474, 1—11 ed. Boissevain = Xiphilinus, *Epitoma Dionis Nicaeensis historiae Romanae*. Alexander: vol. III p. 729, 11—24 ed. Boissevain), hogy miért hézagos és bizonytalan műve LXXX. könyvének az adatbázisa. Azért, írja Dio, mert a LXXX. könyvben megbeszélte éveket jórészt Rómától távol töltötte.

¹² Dio Cassius (LXXX 2, 1 et 4, 2 ac 5, 1) többször szól második consulágáról s arról, hogy consultásra ekkor (229-ben) megtisztelő módon maga Severus Alexander volt (vol. III p. 474, 10—11 et 476, 7—13 ed. Boissevain = Xiphilinus, *Epitoma Dionis Nicaeensis historiae Romanae*. Alexander, vol. III p. 729, 22—24 et 730, 27—32 ed. Boissevain).

¹³ *Scriptores Historiae Augustae* ed. Hohl (feljebb 9. jegyz.) vol. I p. 66, 11—16.

milites fecit ...". Nem csoda azonban, hogy a rabszolgák egy része a kézbe kapott fegyverrel a meggyűlölt urak és nem a külellenség ellen fordult, hogy a gladiátorok közül sokan nem védeni akarták, inkább cserben hagyták azt a birodalmat, amelynek társadalmi rendje a tömeg véres szórakoztatására szánta életüket-halálukat, s a rablók sem mind váltak a birtokosok fosztogatóiból egy csapásra azok engedelmes védelmezőivé. Így érthető, hogy amikor végül is a császárhű csapatok fokozatosan felülkerekedtek, annyi katonaszökevény kiadását követelte meg Marcus Aurelius, majd Commodus a békéért folyamodó barbároktól, akik különösen a munkaképes ill. a hadra fogható szökevényeknek a saját oldalukra vonásában érdekeltek voltak s nyilvánvalóan csak kényszerűségből és vonakodva tettek eleget a kiadatási kötelezettségnek.¹⁴

Egyébként olyan alkalmakkor, amidőn barbárok árasztották el a tartományokat s így ott a római adminisztráció, rendfenntartás, jogszolgáltatás meglazult, szétzilálódott vagy átmenetileg éppenséggel megszűnt működni, megsokszorozódhatott, tömegessé válhatott a rabszolgák szökése. Bizonyára ez történt a markomann háborúk ismétlődő inváziói idején Pannoniában. Így nem véletlen, hogy Marcus Aurelius és Commodus együttes uralma alatt egy átfogó császári utasítás (generalis epistula) került kibocsátásra a szökött rabszolgák kézre kerítéséről¹⁵ és ebben első helyen éppen a provinciák kormányzóit (praesides) kötelezték az uralkodók a szökevények felkutatásának (inquirendis fugitivis) elősegítésére (Digesta XI 4, 1, 2). S több mint valószínű, hogy határtartományokból (amilyen Pannonia Superior és Inferior is volt) a servi fugitivi egy része a Barbaricumban keresett menedéket. Akkor pedig Dio Cassius híradása a szökevények kiadásának a megköveteléséről a császári békediktátumokban nem kizárólag dezertőrökre, hanem implicite szökött szolgákra is vonatkozott.

Az eddigiekből kitűnt: Marcus Aureliusnak, a hadvezérnek és diplomatának, valamint Marcus Aureliusnak, a jogszabályalkotónak a tevékenységében a marko-

¹⁴ Jellemző ezzel kapcsolatban az, amit a kvádok tettek feljebb megbeszélte (talán 172-re datálható) békekötésük után. Ígéretük ellenére nagyobb számban csak a munkára és harcra képtelen hadifoglyokat adták ki Marcus Aureliusnak. Erőteljes férfiak átadása esetén pedig azok hozzátartozóit, családtagjait visszatartották maguknál. Tették ezt abban a meggyőződésben, hogy az illetők egy része szökevényként visszatér hozzájuk a Barbaricumba, mert szeretteitől nem akar elszakadni. Lásd Dio Cassius LXXI 13, 2–3: vol. III p. 258, 11–18 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 432, 14–21 ed. C. de Boor.

¹⁵ A rendelet tartalma Ulpianus Edictum-kommentárjának első könyvéből („libro primo ad edictum”) került a Iustinianus-féle „Corpus iuris civilis” Digesta összeállításába (Corpus iuris civilis. Editio stereotypa decima. Volumen primum. Institutiones recognovit Paulus Krueger. Digesta recognovit Theodorus Mommsen. Berolini 1905, p. 153).

mann háborúk válságos éveit (amelyeknek egy tetemes részét személyesen is a legveszélyeztetettebb frontszakaszon, Pannoniában töltötte) a szökevények (fugitivi) tömeges szembefordulása az imperium rendjével különösen nagy gondot okozott és összehangolt intézkedések fogantatását sugallotta. Ezek után figyelemre méltó, hogy a katona, a diplomata és a törvényhozó császár mintha még egy minőségében, a filozófuséban is érzékenyen reagált volna ugyanarra a kihívásra. Az általa képviselt sztoikus tanítás szerint a világvezérlő értelem törvénye jelöli ki kinek-kinek a helyét az emberi közösségben; így az erény, amely a bölcsnek boldogságot ad, abban áll, hogy az egyén törvény szabta helyén teljesíti a maga kötelességét. Nem bölcs, nem erényes és így nem boldog az, aki ezt az elvet szem elől téveszti. Csak az bánkodik, haragszik és fél, aki esztelenül nem tudja vagy nem akarja elfogadni kijelölt helyét a világban, a társadalomban.¹⁶ Aligha merő véletlen, hogy Marcus Aurelius a jórészt Pannoniában illetőleg éppen a kvádok földjén¹⁷ megfogalmazott bölcséleti (főleg etikai) feljegyzéseiben (Ad semet ipsum X 25) metaforikusan a szökött rabszolga (*δραπέτης*) alakját idézi fel a jelzett sztoikus eszme kifejtésekor:¹⁸ „Aki megszökik urától, az szökevény. Urunk a törvény. Aki tehát a törvény ellen vét, az szökevény. Aki bánkodik, haragszik vagy fél, az ellene szegül annak, ami a mindenség kormányzójának végzése szerint történt, történik, vagy történni fog. Tehát szökevény az is, aki bánkodik, haragszik, vagy fél”.¹⁹

¹⁶ Lásd egyebek mellett M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung I., II.* mit bibliographischen Nachträgen ... von H. Th. Johann, Göttingen 1971, 1972, passim.

¹⁷ Marcus Aurelius filozófiai műve I. könyvének a végén (vagy a II. elején) ezt vallja: „Írtam a kvádok földjén a Garamnál”. A II. könyv végén (vagy a III. elején) ezt közli: „Írtam Carnuntumban”. A X. könyv 10. fejezetében szarmata (el)fogásával példálózik. Ezek szerint bizonyosan a markomann, a kvád és a jazig szarmata háborúk közbeni gondolatai sugallják etikai elmékedéseinek egy részét.

¹⁸ Marcus Aurelius rövidke műve csak csekély válogatás a sztoikus gondolkodók (Zénón, Kleantész, Chrysippos, Panaitios, Poseidónios, Seneca, Epiktétos stb.) tanainak a bőséges tárházából. Nyilvánvalóan azt válaszolja ki, ami őt — elsősorban a pannoni hadszíntéren — valamilyen okból különösen foglalkoztatja. A szökevény alakja (metaforája) ilyen eleme a filozófiai iskola irodalmának. Vö. például Chrysippos erkölcsstanának („moralia”) a 678., 679. és 680. töredékeit (*Stoicorum veterum fragmenta. Collegit Ioannes ab Arnim. Volumen III. Chrysippi fragmenta moralia. Fragmenta successorum Chrysippi. Lipsiae 1903, p. 170*), amelyeket az alexandriai Philón Iudaios műveiben lelhetünk fel. Lásd *De gigantibus* § 67: *ὁ μὲν φαῦλος ... φυγάς ... καὶ ἀτύραμος*; *Legum allegoriarum liber III* § 1: *ὁ φαῦλος φυγάς ἐστιν*; *Quaestiones et solutiones in Genesim (Versio Latina) IV 165*: „transfuga a lege”.

¹⁹ Huszti József fordítása (Marcus Aurelius elmékedései. Fordította Huszti J. Az utószót Szilágyi J. Gy. írta. Budapest 1983, 151. old.).